

Кабачій Роман
(Київ)

ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ІЗ ПОЛЬЩІ ДО УРСР В 1944–1946 рр. ОЧИМА ІСТОРИКІВ-УКРАЇНЦІВ ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ

Проблематика переселення українців із Польщі до УРСР і загалом до обміну населенням (трансферу) між названими державами останнім часом посідає одне із чільних місць в історіографії польсько-українських відносин ХХ ст. Пояснюється це, по-перше, як замовчуванням такого явища попередньою радянською історичною наукою та неможливістю розробки теми у Польській Народній Республіці, так і ставленням з першого погляду до проблеми трансферу як до проблеми другорядної – порівняно до, скажімо, польсько-українського конфлікту 1940-х років або до акції «Вісла». По-друге, поступова вичерпаність новизни вищеназваних тематик, а також необхідність творення тла до їх якісного окреслення сприяли підвищенню зацікавленості трансфером населення, що тривав три роки та став основним чинником національної чистки по обидва боки кордону.

Осередки досліджень проблеми та основні напрями їх діяльності

Природнім видається ширше зацікавлення проблемою в Україні, де під впливом публікацій української західної діаспори¹, а також під натиском створених на початку 1990-х років товариств депортованих із Польщі українців, трансфер населення увійшов до сфери наукових інтересів чималого кола істориків новітнього часу, а також громадських діячів в Україні. Ігор Ільошин відзначає наявність певного україноцентризму в дослідженнях, присвячених повоєнному періодові, зважаючи на те, що українці потерпіли більше саме в ті роки². Можемо констатувати також взаємопов'язаність масштабів зростання кількості публікацій та видань, присвячених переселенню українців із Польщі, до відзначення тієї чи іншої ювілейної дати, що стало однією з характерних ознак часу загалом.

Слід одразу зазначити, що основну увагу історики-українці до цього часу надавали нагромадженню та розповсюдженню шляхом публікацій джерел з питань переселення українців з Польщі до УРСР. Більшість книг, присвячених тематиці, є збірками джерельних матеріалів – спогадів, архівних документів тощо, про що коротко згадаємо нижче. Основна маса опрацювань з'являлася у формі статей та коментарів до джерельних видань. На час написання цієї статті³ відомо лише про захист однієї кандидатської дисертації з питань соціально-економічної адаптації українців із Польщі в УРСР. У 2003 р у Чернівецькому університеті представлено працю Володимира Кіцака з Тернополя⁴.

З 1989 р. в Україні з'явилося кілька потужних центрів вивчення проблематики переселень українців, появу котрих стимулювало наявність наукових кадрів, здатних осягнути глибину проблеми, так і існування лобі із середовища переселенців із Польщі та їхніх нащадків. Найбільшу роботу проведено у Львові, де переселенськими акціями 1940-х років займаються науковці Львівського університету та Інституту українознавства ім. Крип'якевича НАН України. Саме у львівському осередку побачили світ три томи збірників «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 1950-х років»⁵ під

редакцією Юрія Сливки. Вони охоплюють документи щодо причин та передумов трансферу між Польщею і Україною (Т. 1), перебігу акції в Польщі та адаптації переселенців в УРСР (Т. 2), спогади українців з Польщі (Т.3). Зверталися до теми переселень у своїх публікаціях Степан Макарчук, Леонід Зашкільняк, Галина Щерба, Віталій Процюк. Останні двоє з названих науковців самі походять із Закарпаття. У Львові виходить також періодичний річник «Вісник Любачівщини», який друкує передусім спогади виселенців. Львів є осідком Об'єднання товариств депортованих українців (голова Володимир Середа), котре час від часу видає свої опрацювання, матеріали конференцій.

У Києві питання переселення вивчали кілька науковців, серед яких варто назвати передусім Ольгу Буцько та Володимира Сергійчука. Перша дослідниця присвятила свою книгу⁶ загальній характеристиці міграційних процесів 40-х років, – як зазначає Олег Савчук, – це одна з небагатьох книг, у якій джерела пройшли фазу опрацювання та аналізу, однак «на жаль, вона написана російською мовою і деякі положення збігаються з офіційними судженнями того часу»⁷. До цієї монографії ми повернемося далі при розгляді більш конкретних подій та явищ. Професор В. Сергійчук присвятив темі трансферу населення дві книги, що являють собою збірки документів передусім з центральних київських архівів і стосуються як переселення українців, так і поляків⁸.

Правові аспекти процесів депортації подає у своєму двотомнику Іван Білас⁹; другий том видання являє собою підбірку документів, що мають на меті підтвердити його погляд. Також у Києві видано під редакцією Юрія Шаповала спільну українсько-польську збірку документів із архівів спецслужб «Переселення поляків та українців. 1944–1946»¹⁰. Видання містить переклади документів з польської на українську і навпаки, географічний та особовий показники, фотографії учасників переселенських акцій та їх виконавців.

Волинський державний університет став співорганізатором польсько-українських історичних семінарів «Польща-Україна: важкі питання», один з яких було присвячено проблемі взаємних переселень. Особливістю спеціального тому, що вийшов після семінару¹¹, стала публікація дискусії між українськими та польськими істориками, що надає можливість передати погляди, яких бракує в інших друкованих опрацюваннях. Дослідники з Луцька одними із перших звернулися до історіографії проблеми¹², доповнюючи та відповідаючи на польські публікації щодо української історіографії. У деяких з них можна дізнатися, між іншим, про описи останньої «боротьби з УПА і ОУН на так званій Західній Україні»¹³.

У Рівному міститься керівництво «Світового конгресу українців Холмщини та Підляшшя», що є чинником появи публікацій та видань, пов'язаних саме з цими регіонами. Специфікою є між тим сучасний аспект життя переселенців з Польщі в українській державі. Характеристичною є в цьому сенсі нова книга Олександра та Андрія Боровиків¹⁴, половина якої присвячена відображенню боротьби холмщаків за свої права у незалежній Україні. У Рівному працюють історики Гурій Бухало та Віктор Матійченко, – публікації першого з них з'явилися майже одразу після 1989 р.

Тернопільське коло дослідників, до якого відносимо Тамару Гонтар, Володимира Кіцака, Володимира Ханаса, Сергія Ткачова, планомірно розробляє соціальні аспекти переселення українців, зокрема у контексті до паралельного процесу виселення поляків, боротьби польського підпілля на Тернопільщині того періоду¹⁵. Діяльність істориків цього краю підсичується середовищем переселенців-лемків, яких чимало мешкає у південних районах області. У науковому збірнику Тернопільського педуніверситету побачило світ та передруковане низкою періодичних видань перше пробне опрацювання україномовної публіцистики, присвячене переселенню українців із Польщі¹⁶.

Осередок у Чернівцях, незважаючи на відсутність Буковини у переселенських планах

українсько-радянського керівництва та – відповідно широких мас українців з Польщі у області – розвинувся та посів окреме місце у картині переселенської української історіографії завдяки діяльності вихідця із Холмщини проф. Юрія Макара, декана історичного факультету місцевого університету. Щорічно під його редакцією виходить збірка наукових праць «Питання нової і новітньої історії», де порушуються проблеми переселення українців Польщі, як до УРСР, так і по акції «Вісла». З Чернівцями пов'язана наукова біографія ще одного дослідника історії переселень з Холмщини і Підляшшя, професора тепер Вінницького університету Миколи Кравця. Вихованець чернівецької школи Михайло Горний за кілька років створив цілу галерею біографічних портретів діячів інтелігенції та видатних людей, народжених у Польщі та вихідців із земель із-за Бугу¹⁷.

Слабкість представлення тематики в середовищі українців Польщі пояснюється багатьма чинниками. Першорядною трансферу була акція «Вісла» та її наслідки для українства Польщі. Тому навіть найбільші дослідники трансферу 1944–1946 рр., якими є в Польщі Євген Місило та Роман Дрозд, починали його саме з 1947 р.¹⁸ По-друге, щоби наблизити дослідження до високого рівня, їх варто було б оформлювати у вигляді книг, наукових статей, на що часто бракувало можливостей, фінансового та організаційного характеру. Найчастіше тема переселення на Україну з'являлася на сторінках варшавського річника «Український альманах»¹⁹. Однак цього було недостатньо. За словами історика Романа Висоцького, форма видання та читач, для якого призначений альманах, не давали можливості на суто наукове оформлення текстів²⁰. Українські історики в Польщі обмежені через відсутність справжнього наукового історичного журналу, роль якого змушена виконувати періодика. З огляду на її суспільну функцію, вміщені там публікації не могли переступити межі популярного характеру. Тому зараз проблемою у середовищі українців Польщі є навіть питання стосовно перебирання на себе обов'язків щодо відзначення річниць переселень 1944–1946 рр., відзначає також Р. Висоцький.

Тема виселення українців час від часу набуває актуальності при розгляді проблем польсько-українського конфлікту. Польські українці передусім говорять про те, що «УПА у 1945–1947 рр. боронила українців від виселення та сваволі польських відділів»²¹. Вони прагнуть також удокументувати мартирологію українського населення. Якщо ж говорити про цілеспрямоване дослідження, то, окрім згаданих вище наукових статей та кількох публікацій у «Нашому слові»²², таким поки що українські історики в Польщі похвалитися не можуть. Однак важко тут оминати неоціненний джерелознавчий здобуток, котрим є двотомне видання під редакцією Євгена Місила «Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR. 1944–1946». Зібрання подає документи з різних польських архівів, що їх доповнюють подекуди стислі коментарі редактора. Сам же дослідник в одному з інтерв'ю назвав переселення етнічною чисткою. Однак помилятиметься той, хто у тому інтерв'ю шукатиме звинувачень лише польської сторони²³.

Зважаючи на розпорошеність українців після акції «Вісла» по території Польщі, важко виділити які-небудь центри досліджень польсько-українських відносин, і переселень зокрема. Тому, віддаючи шану Є. Місилу з Варшави та Р. Дроздові з Кошаліна, назвемо ще низку міст, де питання трансферу з Україною набувало наукового осмислення. Можемо згадати тут Перемишль, Люблін, Ряшів (Жешув), Більськ Підляський. У Перемишлі це питання порушувалося як в осередку Південно-Східного Наукового Інституту, так і на сторінках «Вісника Закерзоння», що був донедавна одним із найцікавіших україномовних видань у Польщі; у Любліні – на сторінках «Річника СКПіУУ» та «Rocznika Chełmskiego»²⁴; Ряшеві у циклі видань під редакцією Владзімежа Бонуська, присвячених українсько-польсько-німецьким відносинам у 40-х роках ХХ ст.²⁵;

Більську – на сторінках місцевого підляського часопису «Над Бугом і Нарвою» як у формі опрацювань, так і публікації спогадів²⁶. У Польщі та на еміграції виходять час від часу книги та статті, присвячені історії окремих сіл на Закерзонні (Павлокома, Корчмин, Тенятиська, Вербиця та ін.²⁷), однак вони переважно мають характер авторизованих спогадів і не становитимуть прямого інтересу для даного огляду.

Окремо слід згадати семінари «Україна-Польща: важкі питання». Хоч у ролі співорганізаторів виступило, зокрема, Об'єднання українців у Польщі, місця для істориків-українців із Польщі фактично не знайшлось. Є. Місило звинувачує в цьому ОУП, характеризуючи таке ставлення як зраду, хоч з цим не погоджуються інші оглядачі. Так чи інакше, позицію української історіографії у восьмому томі семінарів, присвяченому переселенням, представляли В.Сергійчук, Б.Заброварний, Г.Бухало та Ю.Макар із України. Є. Місило виступив у ролі одного з перекладачів. Можливо, це було виправдане не тільки з прагнення почуття відповідальності за свої держави: у ході перших семінарів від польської сторони навіть трапився випадок вимоги звільнити з викладацької праці громадянина Польщі Р.Дрозда під закидом антипольської агітації²⁸. Восьмий том семінарів представив у результаті дебатів 6 узгоджень між істориками України і Польщі у справі переселень 1944–1946 рр.: їх прийняття можна назвати великим успіхом обох сторін, зважаючи на перенесення прийняття рішень по акції «Вісла» на наступний семінар: йому вже не судилося відбутися.

Інтерпретація проблеми переселення українців з Польщі: українська правда

Переходячи до окреслення більш конкретних зацікавлень з боку істориків-українців тематикою переселення 1944–1946 рр., хотілося б спочатку охарактеризувати відношення до справи найбільших знавців тематики в Україні та Польщі.

Володимир Сергійчук у своїх публікаціях прагне якнайширше обумовити територіальну приналежність тих чи інших земель до етнічної чи державної України. Робиться це часто без жодних застережень до документа, який публікується. Скажімо, цитуючи листи від холмщаків до влади УРСР з проханням про приєднання їхніх земель до республіки і датованих у більшості кінцем липня-початком серпня 1944 р²⁹. В. Сергійчук не хоче помічати їх відверто сфабрикованого характеру. Натомість Ю. Макар зазначає: «Цілком зрозуміло, що стиль звернень був підказаний радянськими політпрацівниками, але факти, викладені у них, відповідали дійсності»³⁰.

Найбільшим аналітичним опрацюванням В. Сергійчука є його виступ на польсько-українському семінарі, присвяченому цьому питанню: «Проблеми переселення українців з Польщі і поляків з України в 1944–1946 рр». Виступ спирається на джерелознавчі публікації професора: матеріали із Центрального державного архіву громадських об'єднань України, які представляють нормативні документи, договори між сусідніми країнами, звіти уповноважених про переселення, щоденники командування ОУН, стенографічні звіти, листи, телеграми тощо. У виступі дослідник прагнув довести, що ініціатива переселень вийшла з польського боку, культивувалась у довоєнній Польщі і була вперше озвучена проф. Грабським на зустрічі зі Сталіним при обговоренні східного кордону Польщі³¹. Польські історики вустах М. Клімецького спробували від цієї теорії відмежуватися, вважаючи, що польське комуністичне керівництво не представляло польської «рації стану» (державницької позиції)³².

Також багато місця дослідник залишає для цитування листів і звернень українців Закерзоння з вимогами приєднати їхню землю до СРСР. В. Сергійчук висвітлює роль відділів УПА стосовно виселення українців як захисну: «Силами УПА були ліквідовувані переселенські комісії, на чолі яких стояли енкаведисти, винищувано відділи польського

війська, заангажовані до проведення тієї варварської акції»³³. При цьому польське підпілля було назване націоналістичним, що викликало протест з боку істориків із Польщі. Відповідь Сергійчука була наступною: «Перепрошую, але хочете ви того чи ні, на терені Волині діяло (ще окрім національно скерованого – Р. К.) польське більшовицьке підпілля, були польські партизанські загони, і з тим треба рахуватися»³⁴. Наостанок кілька уваг науковець із Києва приділив питанню розселення та перших років життя в УРСР українців із Польщі.

Праця Ольги Буцько «Польща-Україна: міграційні процеси 40-х років», присвячена здебільшого переселенню поляків із УРСР, однак деякі моменти стосуються українців із Польщі і є цікавим матеріалом до обговорення. Те, що вище було назване О. Савчуком «положеннями, що збігаються з офіційними судженнями того часу», О. Буцько подає як об'єктивний незаангажований погляд. Ці зауваги оглядача із Луцька стосуються двох моментів: питання добровільності виїзду та роль УПА у перешкоджанні депортації. О. Буцько пише: «Було багато сіл (особливо у північних повітах), жителі яких із задоволенням, і навіть з полегшенням сприйняли підписану умову»³⁵. Український історик із Польщі Р. Дрозд так оцінює цей факт: «На початку виїздили особи, котрі втратили своїх ближніх в результаті польсько-української боротьби і під час проходження фронту. Оцінюємо, що до грудня 1944 р. добровільно виїхало близько 20 тисяч осіб»³⁶. Якщо ж притримуватися прийнятої концепції, що примусове переселення почалося з вересня 1945 р., то чисельність тих, які поїхали не під примусом багнетів, зростає до 204.468 осіб³⁷.

Іншою тезою, що може не подобатися в книзі О. Буцько прихильникам національно окресленої позиції, є її погляд на ставлення духовенства до переселення, що стисло вона подала у цьому реченні: «Загалом православне духовенство підтримувало ідею переселення, а греко-католицьке було категорично проти»³⁸. Роман Дрозд не погоджується з цим твердженням, наводячи як приклад листи-протести люблінського православного єпископа Тимофія щодо виселення його кліру³⁹. О. Буцько, посилаючися на справу з Центрального архіву вищих органів влади України, стверджує, що православне духовенство прагнуло зберегти паству і при переселенні, тому добивалося переселення цілими парафіями, будучи впевненими у закріпленому становищі православної церкви в СРСР.

Щодо діяльності УПА читаємо: «Агітацією бандерівці не обмежувалися. Вони проводили терористичну діяльність проти польських властей, радянських уповноважених, а також проти своїх співвітчизників, які бажали виїхати до УРСР»⁴⁰. Фактично нічого нового дослідницею не було сказано: того ж таки 1997 року, коли вийшла книга О. Буцько, В. Сергійчук опублікував в своїй книзі документи, котрі показують діяльність УПА в найрізноманітнішому світі⁴¹. Дивує тільки різниця у стилях, за допомогою якого науковці з Києва послуговуються для відображення тих самих фактів (див. цитування слів В. Сергійчука вище).

Заслугує на детальний аналіз згадане дослідження В. Кіцака. Заявлена тема претендує на роль загальноукраїнського дослідження, зважаючи на те, що «територіальні рамки охоплюють східну частину Польщі, звідки здійснювалася депортація українців, а також всю територію УРСР, на якій проходило їхнє розселення та соціально-економічна адаптація»⁴². На нашу думку, авторіві навряд чи вдалось охопити «всю територію», зважаючи хоча б на факт розміщення переселенців у 17 областях УРСР. По-друге, автор спирався у дослідженні на матеріали двох центральних архівів та лише двох обласних – у Тернополі та Львові, що не дало об'єктивної можливості порівняти реалії адаптації по всій території України, особливо в її південних областях.

В. Кіцак хронологічно окреслює перший етап адаптації переселених з Польщі

українців 1944–1947 рр., залишаючи наступні роки на подальше вивчення, однак свідчення тривалої внутрішньої міграції українців із Польщі (за Т. Гонтар, «подвійного переселення») дають підстави припустити, що цей перший етап – вибір сталого місця замешкання – був для багатьох переселенців значно довшим. Не до кінця можна погодитися з тезою, що «депортовані ще довго залишалися найбіднішою, найменш соціально захищеною частиною суспільства», а адаптація тривала десятиліттями⁴³. Ближчою нам здається позиція М. Горного, за якою прагнення переселенців із Польщі до освіти своїх дітей, самореалізації та певною мірою реваншу перед злом депортації вивело їх на одну з найдинамічніших позицій в українському суспільстві⁴⁴. Подібно мислить Мирослав Трухан: «Переселенці з Польщі швидко вросли в новий ґрунт, а загартовані в боротьбі з поляками за збереження своєї національності, виявилися національно стійким елементом, невіддатливим на русифікацію»⁴⁵.

Ставлення польського науковця українського походження Романа Дрозда до питання виселення українців до УРСР знайшло відображення у двох розділах його книги. Автор аналізує передусім позицію польської влади, різних кіл суспільства до «розв'язання української проблеми». На його думку «за виселення національних меншин виступала більшість польського суспільства»⁴⁶. Він стверджує, що вже тоді почалося формування негативного стереотипу українця як зовнішнього ворога, щоб пригасити невдоволення поляків комуністичною владою в державі. Автор згадує про те, що українці під час виселення масово йшли в ліси і там «чекали» на закінчення акції. Цікавими є підрахунки Р.Дрозда, за якими із УРСР змогло повернутися до Польщі близько 10 тис. переселенців. Аналогічних підрахунків не проводив жоден інший дослідник.

Наступне коло авторів, котре слід згадати, це науковці, котрі торкалися побіжно і загально теми переселення українців із Польщі в своїх ширших дослідженнях. Переважно це праці, присвячені історії закерзонських регіонів у Польщі, або – як у випадку М. Горного – одному із прошарків суспільства, чи С. Ткачова – взагалі паралельному процесу виселення поляків. Однак, незважаючи на перший погляд невелику увагу, котра приділяється темі, що нас цікавить, ці автори спроможні, не «втопившись» у морі матеріалу, представити короткі й влучні висновки.

«Нарис історії Холмщини ті Підляшшя» Євгена Пастернака з Канади можна зарахувати до українських істориків із Польщі й України. Він походить з Підляшшя і ця книга, що вперше побачила світ 1968 р., стала справою його життя. Пастернак у своєму короткому огляді під назвою «Часи «Людової Польщі». Виселення 1944/45 років» порушує кілька засадничих проблем, щодо яких сучасні історики не виробили чіткої позиції. Так, автор докоряє українським комуністам і звинувачує у зраді українців Закерзоння, при тому вважає, що комуністи Польщі були щодо цього ліпшими в національному сенсі⁴⁷. Пастернак цікавиться, чому із Південного Підляшшя населення переселяли до УРСР, а за Бугом ту саму людність було потрактовано як «білорусів» і прилучено забужне Підляшшя до БССР»⁴⁸. Врешті, С. Пастернак говорить про неточності у статистиці обрахування українців на Закерзонні щодо фактично виселених. Тоталітаризм при якнайбільшому прагненні до точної статистики на неї завжди накульгував. Уже по кількох роках по переселенню в УРСР центральна влада у Києві не долічила 50 тис. переселенців із Польщі.

Юрій Макар у праці «Холмщина і Підляшшя у першій половині ХХ століття» наводить цікаві приклади, що у своєрідний спосіб характеризують процеси виселення. Так, підносить фактор особистісного рівня у розумінні багатьох фактів: черпає зацікавленість М. Хрушова Холмщиною через походження дружини комуністичного лідера з Томашівського повіту; наводить слова Ванди Василевської, котра у простий

прагматичний спосіб пояснила причину заснування Польського комітету національного визволення саме у Холмі – щоб ні в кого не було сумніву, до якої держави має належати Холмщина; роздумує над долею місцевого агітатора за переселення із с. Новосілки на Холмщині, котрого в УРСР засудили за «буржуазно-націоналістичну діяльність». Загалом праця Ю. Макара має підназву «Історико-політична проблематика», і скерована, з нашого погляду, до широкого читача. Тому можна вибачити автору і деякі похибки, як-от, перенесення на рік пізніше конференції у Варшаві за участі представників регіонів Закерзоння, що відбулася влітку 1945 р.⁴⁹ Суті акції виселення час конференції не змінив: «Місце українця на Україні!», – ці слова могли б прозвучати і в 1946 р., по закінченні депортації в УРСР.

Мирослав Трухан в узагальнюючій праці «Українці в Польщі після II світової війни» торкається двох, з нашого погляду, цікавих питань тематики переселення в УРСР: 1) ставлення польської влади до лемків у часі трансферу; 2) спроби побачити позитиви в переселенні на Україну. Відомо, що від місцевих влад на Лемківщині неодноразово до Варшави посилалися прохання про залишення на своїй території лемків, бо це спричинить спустошення терену тощо. Офіційно лемки дочекалися заборони примусу під час переселення, однак це не вплинуло на реалії провадження акції. М. Трухан робить висновок: «Таким способом «прогресивна народна» польська влада ... стала на захист реакційної теорії, за якою лемки не є частиною українського народу»⁵⁰. Хто знає, чи не краще для українського народу було би збереження лемків у своїх горах, хай би і не названих українцями? Друга проблема постає із реальної оцінки автором стану українства в Польщі. «Годі недобачати, - пише М.Трухан, - що завдяки ньому (переселенню до УРСР – Р. К.) врятовано від полонізації багато тисяч українського населення»⁵¹. Далі автор припускає, що влада, яка змогла виселити три мільйони німців та розташувати 1,5 млн. поляків, могла б вільно розправитись і з 700 тисячами українців Закерзоння сама. Цікаво, що до подібних висновків дійшов на вище згаданій конференції у 1945 р. представник від Холмщини Микола Королько, котрому судилося залишитися у Польщі: «На населення, що залишається в такій невеликій кількості, чекає асиміляція. Хто ж хоче зберегти свою національність, мусить виїхати»⁵².

Монографія «Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля» Сергія Ткачова вносить певні зміни у теоретичній основі дослідження на тему переселень, а також підсумовує на польському прикладі проблеми... українських переселенців. «Чому, присвячуючи книгу полякам, я у висновках пишу про українців? Тому, що вказуючи на сусіда, ми часто звинувачуємо його у витоках всіх наших бід ... Мабуть, треба починати з власної хати»⁵³. За цим нехитрим роздумом криється теж відповідь на запитання, чому українську історіографію від початку більше цікавила акція «Вісла», – трансфер це зло, заподіяне власному народу власними силами, не тільки польськими, і про нього відверто говорити важко.

Науковець уперше проводить обґрунтований, спертий теж на німецькі й польські дослідження, термінологічний аналіз, вибираючи для своєї книги більш прийнятний серед них. В українській історіографії давно назріла необхідність повнокровної теоретичної публікації або книги для визначення українського підходу до переселень, депортацій, трансферів. Автор залишив за собою право продовжити дослідження теми, більше використовуючи особистісний чинник, спогади, бо коли «доторкнувся до цинізму і невігластва тих, хто вершив людські долі, ... запала думка написати хроніку день за днем з перерахуванням усіх призвищ...»⁵⁴.

Решта авторів у своїх публікаціях зверталися або до окремих проблем, пов'язаних з виселенням українців із Польщі, або ж до висвітлення регіональних (обласних)

особливостей. Почнемо з останніх. Наразі постали публікації щодо аспектів розселення та адаптації українців і Польщі на Полтавщині, Миколаївщині, Волині, Херсонщині⁵⁵ та в інших регіонах. Написані вони загалом за подібними схемами, що окреслюють масштаби та географію розселення, матеріальні труднощі, ставлення місцевого населення та влади. У випадку південних областей додається чинник невідповідності клімату, засилля колгоспної системи та, у зв'язку з цим – втечі польських українців з Півдня. У випадку Волині специфікою є розселення на території області теж переселенців із Чехословаччини – словацьких русинів-лемків, а також проблеми розміщення та адаптації утікачів зі Східної України.

Дещо узагальнюють процес розселення, внутрішньої міграції, людських та матеріальних утрат польських українців під час переселення до УРСР публікації Т. Гонтар, М. Горного, Г. Бухала, С. Макарчука⁵⁶. Останній аналізує названі аспекти на матеріалах архівів західних областей – Львівської, Тернопільської, Рівненської і Волинської. Тернопільська дослідниця Тамара Гонтар вводить додатковий термін «подвійне переселення», підкреслюючи те, що виселення із Польщі було тільки першим етапом митарств закерзонців. «Ставлення до переселення формувалось не лише його примусовим для переважної більшості характером, ... але й тими реаліями, з якими стикались переселенці в Україні, драматизмом адаптації до іншої політичної та господарської системи, недбалістю та безвідповідальним ставлення керівництва в центрі та на місцях»⁵⁷, – робить висновок Т. Гонтар.

Ставлення владних органів до переселенців висвітлюються у публікації Т. Гонтар та у статті Р. Кабачія⁵⁸, де увага, прикута до цинізму радянської системи, котра ставила за мету зламати західницький дух переселенців із Польщі, уніфікувати їх у соціалістичній безликоності, примусити працювати у колгоспах невільникими. Разом з тим, висвітлено засоби, до яких вдавалися органи радянської влади, – залякування і заохочення одночасно, брехні та окомилування. Т. Гонтар спирає власне дослідження на тернопільські архівні матеріали, а Р. Кабачій – Півдня України.

Л. Васильєва, П. і В. Ткачуки у своїх публікаціях⁵⁹ прагнуть прослідкувати цілу низку переселенських акцій у другій половині ХХ ст., віднайти взаємозалежності та цілі депортацій. Цікаву статистику в цьому контексті наводить перша дослідниця: «Всього за двадцять років після підписання Люблінської угоди і утворення за ініціативою М. Хрушова Управління при Раді наркомісарів УРСР в справах евакуації і розселення українського і польського населення і організованого набору робітників здійснено переміщення і працевлаштування 5 млн 622 тис. чоловік».

Врешті, слід виділити низку публікацій, присвячених впливові польсько-українського конфлікту на Закарзонні на виселення українців із Польщі. Це – статті Р. Дрозда та Ю. Макара у збірнику «Волинь і Холмщина. 1938–1947», виданому у відповідь української сторони польській історіографії щодо волинського конфлікту, аналіз А. Русначенка діяльності УПА по перешкоджанню виселенню у книзі «Народ збурений» та ін. Готується до друку узагальнююча публікація з цього приводу у нашому авторстві.

Підбиваючи підсумки огляду української історіографії щодо переселення українців з Польщі в 1944–1946 рр., зазначимо, що розробка тематики уже вийшла з початкової стадії, набирає фактографічного матеріалу, впевнено йде до узагальнюючих досліджень. Разом з тим, виразно бракує теоретичних розробок щодо окреслення явищ депортації, переселень з української точки зору. В стадії приготування перебувають дослідження щодо політичних цілей Москви, Києва у виселенні українців. Тривають міждисциплінарні пошуки щодо психологічних, ментальнісних наслідків переселення українців, відображення втрати малої батьківщини у літературі і фольклорі, адаптації та

трансформації культури закерзонців в українському середовищі. До цього часу немає єдиного комплексного дослідження, що охопило б згадані проблеми та узагальнило їх в загальноукраїнському контексті. Передумови до створення такого дослідження вже існують.

- ¹ *Трухан М.* Українці в Польщі після II світової війни. 1944–1984. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто., 1990. – 404 с; Надбужанщина. Іст.-мемор. збірник. – Т. 4. Холмщина і Підляшшя. – Львів, 1999. – 412 с; *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини та Підляшшя (новіші часи). – Вінніпег-Торонто. – Вид. 2-ге, 1989. – 466 с.
- ² *Цьжусьн І.* Stosunki polsko-ukraińskie w okresie II wojny światowej oraz pierwszych latach powojennych w historiografii ukraińskiej po roku 1989 // *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku.* - Kraków. Universitas. 2000. - S. 181.
- ³ Стаття написана 2004 р. 2007 р. у м. Люблін (Польща) на Університеті Марії Склодовської-Кюрі відбувся захист докторської (Ph.D) дисертації Романа Кабачія на тему «Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944-1946» («Переселення українського населення з Польщі на Південь України в 1944-1946 роках»). Восени 2007 р. Наталія Лобас-Данилиха захистила у Львові кандидатську дисертацію на тему «Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944-1950 роках (на матеріалах західних областей України)».
- ⁴ *Кіцак В.М.* Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці, 2003. – 21 с.
- ⁵ Депортації. Західні землі України кінця 30-тих – поч. 50-тих. Док.-ти, мал.-ли, спогади. У 3-х тт. / Під ред. Ю. Сливки. – Львів. Ін-т Українознавства НАН України. – Т. 1996, Т. 2. 1998, Т. 3. 2002.
- ⁶ *Буцко О.В.* Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – 149 с.
- ⁷ *Савчук О.* Побужжя, як українсько-польське пограниччя в українській історіографії // *Polska-Niemcy-Ukraina w Europie / pod. red. W. Bonusiaka.* – Rzeszów, 2000. – S. 235–236.
- ⁸ *Сергієчук В.* Депортація поляків з України. – К., 1999. – 192 с; *Його ж.* Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – 440 с.
- ⁹ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Книга 1–2. – К., 1994.
- ¹⁰ Польща і Україна у 30–40-х рр ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. У 3-х тт. – Т. 2. Переселення поляків і українців. 1944–1946. – Варшава-Київ, 2000. – 1008 с.
- ¹¹ *Polska-Ukraina: trudne pytania.* – Т. 8. – Warszawa, 2001. – 324 s.
- ¹² *Ткачук А.П.* Про українсько-польські відносини у перші роки другої світової війни в історичному дослідженні Є. Пастернака «Нарис історії Холмщини та Підляшшя (новіші часи)» // Волинь у другій світовій війні. – Луцьк, 1995. – С. 50–51; *Савчук О.* Побужжя, як українсько-польське пограниччя в українській історіографії // *Polska-Niemcy-Ukraina w Europie / pod. red. W. Bonusiaka.* – Rzeszów, 2000. – S. 229–237.
- ¹³ *Hryciuk G.* Najnowsze ukraińskie badania nad historią najnowszą // *Pamięć i sprawiedliwość.* – S. 319.
- ¹⁴ *Боровик О., Боровик А.* Трагедія Холмщини. – Рівне, 2004. – 232 с.
- ¹⁵ *Ткачов С.* Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. – Тернопіль, 1997. – 216 с; *Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В.* Хто пожав «Бурю?» – Тернопіль, 1996. – 132 с.
- ¹⁶ *Кабачій Р.* Проблема переселення українців з Польщі до УРСР в 1944–1946 та 1951 роках у сучасній публіцистиці // *Україна–Польща: уроки Другої світової війни.* – Тернопіль, 2003. – С. 160–166.
- ¹⁷ *Горний М.* Українці Холмщини і Підляшшя. – Львів, 1997. – 665 с; *Його ж.* Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. – Львів, 2002. – 326 с.
- ¹⁸ *Misilo E.* Akcja «Wista». – Warszawa, 1993; *Drozd R.* Droga na Zachód. – Warszawa, 1997.
- ¹⁹ *Дрозд Р.* Переселення українців з Польщі до Української РСР в 1944–1946 рр. // *Український альманах.* – 1996. – С. 190–198; *Заброварний С.* Депортації 1944–1946. За кремлівським взірцем – викоренити до дна // Там само. – 2004. – С. 219–223; *Кабачій Р.* Тоталітарна влада

- у стосунку до українців, депортованих з Польщі до УРСР в 1944–1946 роках // Там само. – С. 224–229.
- ²⁰ *Висоцький Р.* Стан і перспективи української історичної науки в Польщі // Наше слово. – 2004. – №29. – 18 липня.
- ²¹ *Мотука Г.* Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku. – Kraków. Universitas. 2000. – S. 175.
- ²² *Дрозд Р.* Який характер мало переселення українців в Радянську Україну? // Наше слово. – 2002. – №50. *Кабачій Р.* Комплексна асиміляція або як Радянська влада вчила виселених з Польщі українців патріотизму і національного самоусвідомлення // Там само. – 2003. – №3; *Покачалова А.* Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР в 1944–46 роках // Там само. – 2004. – №21.
- ²³ *Вістовик О.* До 60-річчя УПА на Закарзонні // Наше слово. – 2003. – №43. – 26 жовтня. Рец. на: *Вісник Закарзоння.* Перемишль, 2002. – Ч. 4. Липень-серпень-вересень. – 206 с.
- ²⁴ *Кабачій Р.* Переселення українців з Польщі у Миколаївську область в 1944–1946 рр. // Rocznik EKPіUU. – 2002. – Т. 1. – С. 135–143; *Kabaczij R.* Przesiedlenie Ukraińców z Chełmszczyzny na Chersońszczyznę w latach 1944–1946 // Rocznik Chełmski. – Chełm, 2002. – Т. 8. – S. 293–309.
- ²⁵ Polska i Ukraina po II wojnie światowej...; Polska–Niemcy–Ukraina... У цих випусках тематика переселень представлена переважно думкою авторів з України та істориків–поляків з РП.
- ²⁶ *Гаврилюк Ю.* Вогнем і мечем. Виселення українців з південного Підляшшя // Над Бугом і Нарвою. – 1997. – №2. – С. 31–32; *Кідиба В.* Спогад холмщача // Там само. – 2000. – №№ 6. та ін.
- ²⁷ *Гук І.* Село над Солокією. – Варшава, 1996. – 292 с; *Леськів–Кім А.* Закарзонські долі. Спогад про село Корчмин. – Торонто, 2002. – 396 с; *Коць М.* Вербиця. – Львів, 2000. – 192 с., іл.; *Потічний П.* Павлокома 1941–1945. Історія. – Торонто–Львів, 2001. – 604 с.
- ²⁸ *Біль О.* Історична правда на замовлення // Вісник Закарзоння. – 2000. – № 5–6. – С. 41.
- ²⁹ *Сергійчук В.* Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – С. 84–93.
- ³⁰ *Макар Ю.* Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. – Львів, 2003. – С. 60.
- ³¹ Polska–Ukraina: trudne pytania. – Т. 8. – Warszawa. Karta. 2001. – S. 59.
- ³² Там само. – S. 90.
- ³³ Там само. – S. 66.
- ³⁴ Там само. – S. 108.
- ³⁵ *Буцько О.В.* Украина–Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – С. 27.
- ³⁶ *Drozd R.* Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. – Warszawa. Turysa. – S. 37.
- ³⁷ *Сергійчук В.* Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – С. 164.
- ³⁸ *Буцько О.В.* Украина–Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – С. 28.
- ³⁹ *Drozd R.* Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. – Warszawa. Turysa. – S. 58.
- ⁴⁰ *Буцько О.В.* Украина–Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – С. 29.
- ⁴¹ *Сергійчук В.* Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – С. 246–247.
- ⁴² *Кіцак В.М.* Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр та їх соціально-економічна адаптація / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці, 2003. – С. 2.
- ⁴³ Там само. – С. 16.
- ⁴⁴ Див. *Горний М.* Українська інтелігенція... – С. 302–303.
- ⁴⁵ *Трухан М.* Українці в Польщі після II світової війни. 1944–1984. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1990. – С. 18.
- ⁴⁶ *Drozd R.* Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. – Warszawa. Turysa. – S. 32.
- ⁴⁷ *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини та Підляшшя (новіші часи). – Вінніпег–Торонто. – Вид. 2-ге. 1989. – С. 308.
- ⁴⁸ Там само. – С. 313.
- ⁴⁹ *Макар Ю.* Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. – Львів, 2003. – С. 70–71.

- ⁵⁰ *Трухан М.* Українці в Польщі після II світової війни. 1944–1984. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1990. – С. 17.
- ⁵¹ Там само. – С. 18.
- ⁵² Див. *Misilo Eugeniusz.* Repatriacja czy deportacja? – Warszawa. – Т. 1. – 1996. – S. 153.
- ⁵³ *Ткачов С.* Польсько–український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. – Тернопіль, 1997. – С. 203.
- ⁵⁴ Там само. – С. 17.
- ⁵⁵ *Гаврилюк О.* Депортації українців на Волинь та поляків з Волині у повоєнні роки // *Наук. вісник Волинського держ. у–ту. Історичні науки.* – 1998. – №1. – С. 148–152; *Якименко Микола.* Депортація українців з Польщі на Полтавщину // *Березіль.* – 1998. – №1–2. – С. 162–169.
- ⁵⁶ *Гонтар Т.* Подвійне переселення українців та його вплив на самоусвідомлення переселенських процесів з Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. // *Polska–Niemcy–Ukraina w Europie / pod. red. W. Bonusiaka.* – Rzeszów, 2000. – S. 185–194; *Горний М.* Матеріальні втрати українців внаслідок депортації до УРСР у 1944–1946 рр // *Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej / pod red. W. Bonusiaka.* Rzeszów, 2000. – S. 155–161. *Макарчук С.* Розміщення українських переселенців з Польщі в Україні у 1944–1947 рр // *Наук. записки НУ "Острозька Академія". Іст. науки.* – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 281–287; *Buchalo Hurij.* Див. *Polska–Ukraina: trudne pytania* Т. 8. – S. 253–269.
- ⁵⁷ *Гонтар Т.* Подвійне переселення українців... – С. 194.
- ⁵⁸ *Гонтар Т.* Українські переселенці з Польщі в умовах тоталітарного... – S. 175–185.
- ⁵⁹ *Васильєва Л.* Примусова міграція як засіб вирішення політичних і економічних проблем радянським урядом // *Polska i Ukraina po II wojnie światowej...* – S. 157–164; *Ткачук П., Ткачук В.* Депортація населення: її завдання і мета // Там же. – S. 243–259.